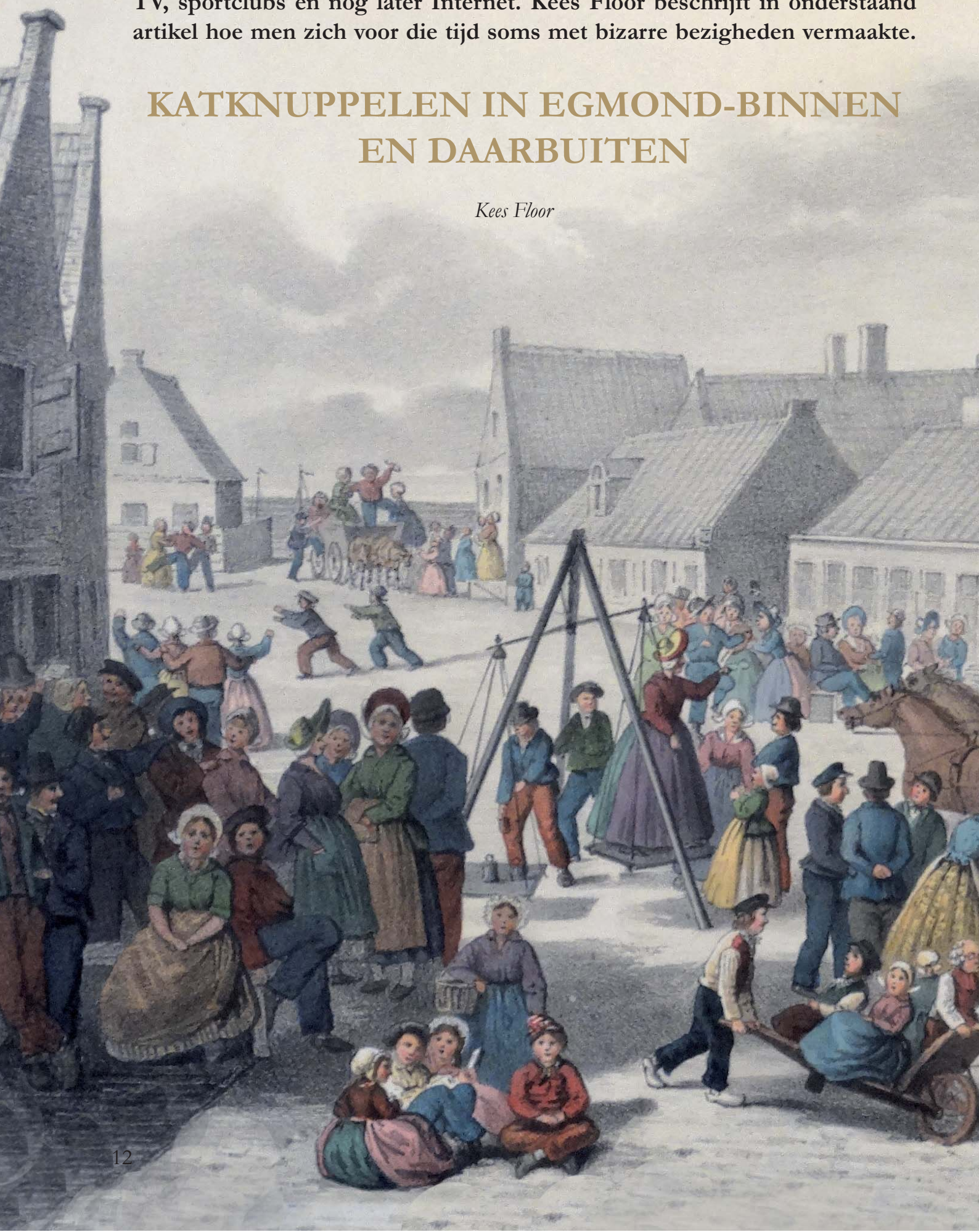

In de tijd dat er nog geen TV of Internet was zocht men vertier buitenshuis. Kinderen speelden tot ver in de twintigste eeuw op straat. Daarna kwamen TV, sportclubs en nog later Internet. Kees Floor beschrijft in onderstaand artikel hoe men zich voor die tijd soms met bizarre bezigheden vermaakte.

KATKNUPPELEN IN EGMOND-BINNEN EN DAARBUITEN

Kees Floor

In voorgaande eeuwen vormde overal in het land de kermis in de meeste dorpen en steden het belangrijkste vertier (1). Er werd stevig gedronken en er was van alles te doen. Het feest werd steeds met ongedwongen vrolijkheid en luidruchtigheid gevierd. Iedereen kwam er uitgelaten

en opgewonden op af. Schaduwzijde was wel dat het er vooral tijdens boerenkermessen ook vaak ruig aan toe ging. In Prinsenhage bij Breda bijvoorbeeld was de kermis zelfs mislukt als er geen dode was gevallen (2).

Afb. 1 De kermis van Egmond aan Zee, Pinksteren 1857. Vervaardigers: Valentijn Bing en Jan Braet von Ueberfeldt; met de hand ingekleurd. Bron: Venduhuis (21)

Afb. 2
 Katknuppelen.
 Een van de tafereelen op een blad met 24 voorstellingen van allerlei soorten vermaak op de Amsterdamse kermis.
 Vervaardiger: Anoniem.
 Datering: ca. 1782 - ca. 1793. Bron: Rijksstudio

Het geweld betrof ook dieren. Bij sommige van de ‘sporten’ of ‘behendigheidsspelen’ waaraan je tijdens de kermis kon meedoen, waren palingen, ganzen of zwanen, andere vogels en katten betrokken. Die waren niet te benijden; ze raakten in het gunstigste geval ernstig getraumatiseerd maar overleefden de activiteit doorgaans niet. Dat was bijvoorbeeld het geval bij het *katknuppelen* (Afb. 2), dat op veel plaatsen in Noord-Holland en daarbuiten werd beoefend.

DE VOORBEREIDINGEN

De Nederlandse natuuronderzoeker, arts, dichter en schilder Johannes le Francq van Berkhey (Afb. 3) beschreef

Afb. 3 Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812) gaf in zijn *Natuurlyke historie van Holland* een gedetailleerde beschrijving van het katknuppelen. Portret toegeschreven aan Hendrik Pothoven. Bron: Museum De Lakenhal, Leiden

omstreeks 1775 dat katknuppelen, door hem aangeduid als 'katknuppelen', als volgt (3):

“Aan het eind of rond het midden van de kermistijd nodigde de waard van een dorp zijn klandizie uit om het katknuppelen te komen bijwonen of eraan deel te nemen. Hij vulde daartoe de prijzenpot met een aantal zilveren voorwerpen. Op de aangekondigde dag maakte hij de prijzen met linten en strikken vast aan een stok, die uit het raam werd gehangen. De prijs voor degene die de kat uit de ton knuppelde, bestond doorgaans uit een zilveren messenhecht.

Op het plein voor de herberg of in de kaatsbaan waren eerder al twee hoge en stevige palen in de grond geheid (Afb. 4). Tussen die palen was een sterk touw gespannen. In het midden daarvan hing men een dicht geknipte ton, met daarin een levende kat. Als alles klaar stond, konden

de deelnemers zich aanmelden. Ze gaven hun naam op en betaalden een bedrag dat afhing van het aantal deelnemers. Uit de totale inleg kon de waard de door hem uitgeloofde prijs betalen. Elke deelnemer was gehouden om, als hij als winnaar uit de bus zou komen, in de herberg twee tot vier flessen wijn aan te bieden, terwijl de waard elke deelnemer een fles wijn gaf. Zodra de aanmelding was gesloten, kreeg iedere werper een deelnemersnummer, dat met krijt op een van zijn schoenen werd genoteerd. Vervolgens trok men een streep in het zand of legde er een lange stok neer, waar de werpers achter moesten blijven. Een worp van dichterbij telde niet mee.”

HET KATKNEPPELEN

Als iedereen klaar was om te beginnen, was de beurt eerst aan nummer 1. Net als

Afb. 4 Dorpskermis en katknuppelen in een gefingeerd dorp, ca 1780. Vervaardiger: Dirk Verriek. Collectie Noord-Hollands Archief

de overige deelnemers had hij een zwaar stuk hout in zijn hand, een zogenoemde kneppel, vandaar de naam katkneppelen. Hij gooide de kneppel zo hard mogelijk tegen de ton waarin de kat opgesloten zat. Soms was het raak en kreeg de ton een flinke dreun, maar er werd ook vaak mis gegooid of niet krachtig genoeg om de slingerende ton noemenswaard te beschadigen. Als deelnemer nummer 1 had gegooid, ging nummer 2 pas werpen nadat hij eerst de weggegooiden kneppel van nummer 1 had opgebaald. Dat deed hij zo snel mogelijk, want als de kat uit de ton sprong voor hij had geworpen, werd nummer 1 tot winnaar uitgeroepen. Zelfs als iemand mis gooide en de kat uit de ton sprong of viel voor de afgedwaalde kneppel was teruggebaald, kreeg hij de prijs.

Op deze manier ging men door met gooien tot de ton helemaal uit elkaar spatte of de kat eruit sprong, wat overigens meestal pas op het laatste moment gebeurde. De kat bleef namelijk, bedwelmend door het slingeren van de ton of verstijfd van angst, zo lang mogelijk in de ton zitten. Daardoor kwam het ook vaak voor dat de kat zo zwaar door een kneppel werd getroffen

dat hij voor dood bleef liggen en met een stuk van de ton op de grond terecht kwam. Soms bleef de kat, van nature geneigd tot klauteren, aan de nagels hangen. Hoe het ook zij, uiteindelijk viel of sprong de kat uit de ton. De deelnemer die het laatst had geworpen, was winnaar. De toeschouwers begonnen te juichen en de vergulde winnaar kreeg van iedereen gelukwensen. Ondertussen probeerden jongelui de kat te pakken te krijgen; wie hem ving of oppakte, verdiende een fles wijn. Na afloop ging men aan de drank en om de resterende prijzen werd gedobbeld.”

VARIANTEN

Uit andere verslagen van het katknuppelen blijkt dat het volksvermaak lokale varianten kende. De Zweedse geleerde Ferrner kwam tijdens zijn reis door Nederland in 1759 op zondag 10 juni toevallig langs Schoten, ten noorden van Haarlem, waar 22 boeren aan het katknuppelen waren (4). Ze hadden samen zeven gulden ingelegd. Voor de kat was het het tiende spel waarin hij terecht was gekomen en

Afb. 5 Katknuppelen met touw gespannen tussen twee bomen. Naar een oude houtsnede

nog steeds was hij in leven. Ferrner schreef dat het katknuppelen het voornaamste tijdverdrijf was van de boeren, maar dat valt te betwijfelen. Anderen koppelen het spel stevast aan zondagen, kermisdagen of feestdagen.

Op de Berkmeerder kermis hing de ton tussen twee perenbomen (Afb. 5). Twaalf mannen legden een kwartje in en begonnen vervolgens op het vaatje te mikken. Voor elke band die naar beneden kwam, kreeg de dader een kwartje. Als de kat eruit sprong leverde dat de laatste werper de hoofdprijs van een gulden op (5).

In onder andere Oostwoud (gem. Medemblik) werd het katknuppelen door jongeren beoefend tijdens vorstperiodes met ijs (6). Als de kat de kapot gegooide teerton ontvluchtte, kon hij zich, tot hilariteit van de jongelui, op het gladde ijs niet uit de voeten maken.

GEVAREN

Het katknuppelen was niet ongevaarlijk. Het minst erg was dat er soms mensen uit het publiek in de sloot geduwd werden als de menigte uiteen week om ruimte te maken voor een wegnennende kat. Ze kwamen met de schrik en natte of bemodderde kleding vrij (1).

Op tweede paasdag 1758 ging het er echter veel ernstiger aan toe. Een van de 27 of 28 deelnemers aan een 'potje' katknuppelen in Benedenbergh (onder Berg-Ambacht) werd tegen de borst geraakt door een krachtig geworpen knuppel; hij viel dood

neer (7). Ook op 9 juni 1862 werd iemand door een knuppel dodelijk getroffen, ditmaal In Heinkenszand. De rechtbank in Goes sprak de dader overigens vrij (8).

In januari 1876 vloog in Hoogland bij Amersfoort een getergde kat tijdens het katknuppelen op het ijs een van zijn kwelgeesten aan, waarbij de betrokkene zwaar gewond raakte (9). En in 1902 werd er in Groote Keeten (Callantsoog) een jongetje van vier getroffen door een stuk van een knuppel die in tweeën gespleten was; hij raakte zwaar gewond en zijn neus was verbrijzeld (10).

DIERENMISHANDELING

Het katknuppelen zou tegenwoordig weggezet worden als een barbaarse, beestachtige, weezinwekkende en misselijk makende vorm van dierenmishandeling. Toch lijkt de tijd waarin een en ander plaatsvond niet zo heel ver achter ons te liggen. Het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* meldde in 1879 dat het katknuppelen in de omtrek van Alkmaar nog steeds een geliefkoosd vermaak was (11). Burgemeester Dirk Breebaart liet zich zelfs nog op 12 oktober 1948 in De Gouw (gemeente Hoogwoud) al katknuppelend fotograferen (Afb. 6) (12). Het tijdschrift *De Speelwagen* wilde in 1949 nog aan het katknuppelen een bredere bekendheid geven om *'dit mooie oude volksvermaak, waar werkelijk gezonde en sportieve krachten in schuilen, voor de toekomst te behouden. Behalve dat dit spel voor de beoefenaars een sportieve meting van kracht en werpvaardigheid inhoudt, is het bij kermis- en feest gelegenheden voor de toeschouwers bovendien als kijkspel*

Afb. 6 Katknuppelen in De Gouw met rechts burgemeester Dirk Breebaart van Hoogwoud, 12 oktober 1948. Foto: ANP. Collectie Noord-Hollands Archief

nog zeer vermakelijk' (13). In hetzelfde tijdschrift vinden we dat het katknuppelen in Egmond-Binnen begin jaren vijftig van de twintigste eeuw nog werd beoefend (14). In *Contact met de Egmond* uit 1980 lezen we dat je ook toen nog kon katknuppelen in Egmond-Binnen (Afb. 7). En last-but-not-least, op Koninginnedag 1985 ging de Koninklijke Familie zich in Callantsoog te buiten aan het katknuppelen (Afb. 8). Hoe kon dit allemaal? Waren onze voorvaderen, grootouders en wellicht ook ouders zo barbaars? Of is bovenstaand verhaal nog niet compleet?

HET COMPLETE VERHAAL

Inderdaad ontbreekt er informatie. Berkhey voegde aan de boven weergegeven beschrijving van rond 1775 namelijk het volgende toe: *“Tenslotte moet nog vermeld worden dat men nu vaak de kat door een kaatsbal vervangt, die er dan op dezelfde wijze uitgekneppeld wordt. Het spel verloopt wel iets anders, doordat de bal een levenloos object is en er nu eens langer inblijft, dan weer gemakkelijker uitstuitert. Als de kneppel in de ton terecht komt, moet die daarin blijven liggen en moet men meteen met een andere kneppel gaan werpen.”*

Al voor Berkhey dit schreef, werd het katknuppelen hier en daar door plaatselijke gezagsdragers verboden, zoals in Westzaan (o.a.1713) (15) en de dorpen in Waterland (1746) (14). Overigens was soms niet het

Afb. 7 Aankondiging van katknuppelen in Egmond-Binnen in *Contact met de Egmond* van 1 oktober 1980

**TIJDENS DE KERMIS
IN
CAFE ST. ADELBERT
KATKNUPPELEN !**

U kunt bij ons ook weer die heerlijke verse paling bestellen !
Wij wensen u een prettige kermis !

YVONNE EN KEES

Telefoon 4032

dierenleed, maar de door de stomdronken deelnemers veroorzaakte overlast en de veiligheid van het publiek die de aanleiding vormden voor zo'n verbod.

In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam het katknuppelen met levende katten nog wel voor. Dat was onder andere het geval bij de volksvermaken die in 1816 werden georganiseerd op Paleis Het Loo ter ere van de verjaardag van Koning Willem I (16).

In de loop van de negentiende eeuw werd de roep om aan het katknuppelen en andere kwelspelen een eind te maken, steeds sterker. Ter Gouw (1) schreef in 1871 dat de meeste kasteleins van het katknuppelen niet meer wilden horen. In verscheidene gemeenten werd het katknuppelen al niet meer toegestaan. Op 5 juni 1875 werd in heel het land een wet van kracht waarin het moedwillig kwellen, pijnigen of mishandelen van een hond of kat nadrukkelijk werd verboden. Vrij snel daarna werden aan katknuppelaars de eerste boetes opgelegd: 2 gulden in 1876 voor inwoners van Marum, Oldekerk en Grootegast in Groningen en 1 gulden in 1877 voor ingezetenen van Axel en Terneuzen in Zeeland (17). In 1885 werd in Zwaagdijk een gepland katknuppelspel op grond van de wet na het ingrijpen van twee rijksveldwachters uit Hoorn afgelast; de rijksveldwachters kregen daarvoor een dankbetuiging van de Nederlandsche Vereeniging voor de Bescherming van Dieren (18).

ACTIES TEGEN DIERENLEED

Toen in 1876 in het *Weekblad voor Haarlemmermeer* een aankondiging verscheen van een katknuppelactiviteit, werd de redactie overladen met brieven van lezers die daartegen bezwaar maakten. De redactie deelde die bezwaren en besprak ze in het eerstvolgende nummer (19). Nog weer een week later bleek het een storm in een glas water. Bij het katknuppelen werd een houten blokje als kat gebruikt; de opwinding was voor niets geweest. En dit was niet het enige geval waarbij dierenliefhebbers in woede ontstaken nog voordat ze zich ervan hadden vergewist of er een levende kat aan te pas kwam dan wel een blok hout, een bal, een turf, een borstel, een pluchen beest of wat voor levenloos object dan ook (20).

De correspondent in Alkmaar van het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* liet in 1879 zijn krant direct een correctie plaatsen op het hierboven aangehaalde bericht over katknuppelen rond Alkmaar (11). Het spel werd hier eveneens gespeeld met een blok hout, zo meldde hij, dus niet met een levende kat.

Ook De Speelwagen bleek daarvan uiteraard op de hoogte. Lees daartoe bijvoorbeeld de hieronder weergegeven nauwkeurige beschrijving van het katknuppelen in Egmond-Binnen volgens de daar destijds gebruikelijke regels, geschreven eind jaren veertig van de vorige eeuw (13).

EGMOND-BINNEN

“Voor het spel was een speciaal gemaakte houten ton met twee bodems nodig. Stevige ijzeren banden hielden de duigen strak tegen elkaar. Om het lichaam van de ton waren – naast elkaar aansluitend – een aantal tenen hoepels aangebracht, die rondom op verscheidene plaatsen met spijkers aan de duigen waren vastgemaakt. Het aantal hoepels hing af van de grootte van de ton. De hoepels waren groepsgewijze in goed uit elkaar te houden kleuren geschilderd. Telde een ton bijvoorbeeld 30 hoepels, dan waren er zes groepen van vijf (rood-wit-zwartblauw-wit-groen) geschilderd. Aan iedere bodem was met touw een blokje hout vastgebonden, de zogenaemde kat. Vroeger kwam bij dit spel een levende kat te pas, die in de ton werd opgesloten. Tijdens het katknuppelen trof ik nog iemand van 70 jaar, die van zijn vader had gehoord dat het spel in diens tijd nog op de oude wrede manier beoefend werd.

Nadat de ton tussen twee dikke palen aan sterke ijzerdraad was opgehangen, konden de deelnemers aantreden om zich bij een gevormde commissie te laten inschrijven. Bij loting werd de volgorde bepaald, waarin ze mochten werpen. Daarna werden er afspraken gemaakt over het inleggeld en de bedragen die bij het afwerpen van een hoepel en het uitknuppelen van de kat uitgekeerd zouden worden. Als alles geregeld was, kon het spel beginnen.

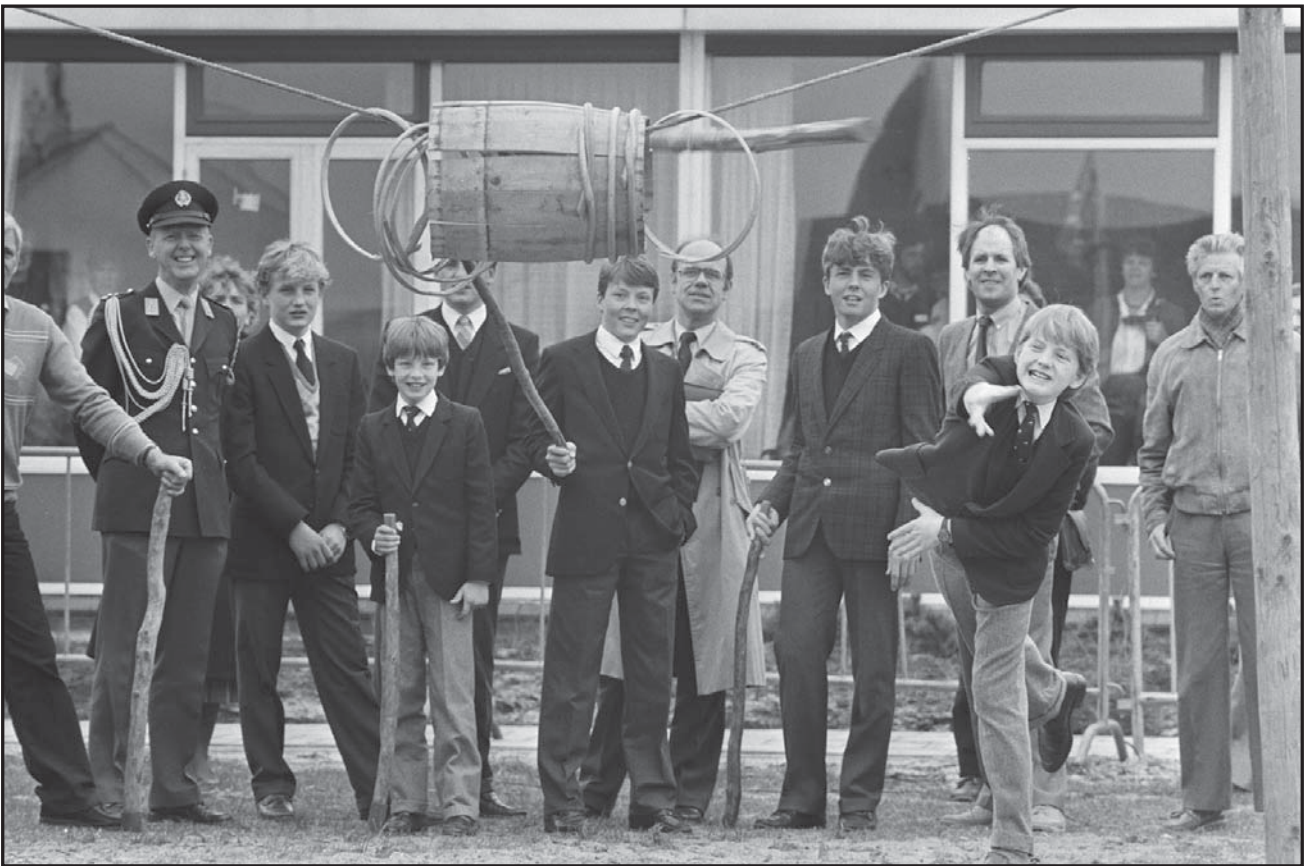
De deelnemers gingen om de beurt op ongeveer 4 meter afstand van de ton staan, met een knuppel naar keuze in de hand. Er waren namelijk drie soorten knuppels: van ijzer, van hout, en een combinatie van beide, de zogenaemde met ijzer verzwaarde houten knuppels. Deze laatste waren veelal aan de dikke verzwaarde zijde van een korte beitel voorzien. Ieder wierp op zijn

beurt. Als een teruggesprongen knuppel echter achter de werper terecht kwam, dan mocht die meteen nog een keer werpen. De kunst van het spel was om in de eerste fase zoveel mogelijk hoepels van de ton af te knuppelen, wat pas kon als deze half in duigen was gebeukt.

Onder de formidabele krachtworpen braken de hoepels gedeeltelijk en soms zelfs grotendeels af. Dit leverde echter nog niets op. Hij, die van een hoepel het allerlaatste deel, hoe klein ook, afgeworpen had, kreeg deze als ‘afgeknuppeld’ op zijn naam. Daar de hoepels aan de duigen vastgespijkerd zaten, gebeurde het bijna altijd dat tegelijk met een stukje hoepel een brok duig mee weggeslagen werd. Dit hinderde niet en was voor het bereiken van het doel juist onvermijdelijk en noodzakelijk. Naarmate de strijd vorderde, was er van de ton weinig meer over. Er resteerde dan slechts een ravage aan wrakbont, hier en daar nog half hangend aan een bodem of door een ijzeren band bijeengehouden. Nu kwam het goed uit dat de tenen hoepels groepsgewijs waren gekleurd. Dit vergemakkelijkte het controleren hoeveel hoepels er waren afgeworpen. Dat viel lang niet altijd mee, temeer daar er soms verscheidene hoepels (hoepelrestjes) tegelijk werden afgeslingerd. Als de strijd zover gevorderd was, dat alles wat vast had gezeten losgebeukt was, werden de bodems met aangehechte katten zichtbaar en konden die ook als mikpunt gebruikt worden. Hiermee bereikte het spel zijn hoogtepunt. Het wegknuppelen van een kat gold als een meesterworp en werd doorgaans met een hoger geldbedrag beloond. Het spel nam gewoonlijk een hele middag in beslag.”

TOT SLOT

Katknuppelen met een levende kat, zoals dat nog tot in de eerste helft van de negentiende eeuw werd

gespeeld, was een naar hedendaagse maatstaven barbaars volksvermaak. Geleidelijk aan nam onder brede lagen van de bevolking de weerzin tegen het zeer dieronvriendelijke 'behendigheids spel' toe. Dat leidde ertoe dat het in steeds meer gemeenten, en uiteindelijk bij de wet van 5 juni 1875 in het hele land, werd verboden. De diervriendelijker variant met meestal een blokje hout als 'kat' bleef aangekondigd worden als katknuppelen, waar het woord tonknuppelen wellicht meer op zijn plaats zou zijn geweest. Daardoor

werden mensen die met het lot van de dieren begaan waren, vaak op het verkeerde been gezet en ontstaken ze onnodig in woede. Vooral in Noord-Holland bleef het katknuppelen-nieuwe-stijl populair en verkreeg het aanvankelijk barbaarse spel in de loop der jaren de status van immaterieel erfgoed, waard om aan de koninklijke familie getoond te worden (Afb. 8). Ook in Egmond-Binnen werd het volksvermaak nog lange tijd georganiseerd en beoefend.

Afb. 8 Zes prinsesjes vermaakten zich tijdens het katknuppelen in Callantsoog op 30 april (Koninginnedag) 1985. Collectie Nationaal Archief

Bronnen

1. Gouw, J. ter: *de Volksvermaken*. Haarlem 1871, p79, 348-353.
2. Cornelissen, J. *Nederlandse volks humor op stad en dorp, land en volk, deel 3*, Antwerpen, 1930, p196.
3. J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland. Deel 3*, Amsterdam

- 1772-1776 pp1350-1353. Ook in: *Vervolg op M.N. Chomel Algemeen Woordenboek, derde deel, eerste stuk*, Kampen/Amsterdam 1788 en als: A.J. van der AA, *Oude Hollandsche Volksgewoonten en gebruiken*. In: *Zuid- en Noordhollandse Volks-Almanak voor 1845*, Gorinchem 1844.
4. Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, Medegedeeld door G.W. Kernkamp. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel 31* (1910) p449.
 5. A.J. Schneiders, Het streekeigene, *Speelwagen* 1947 pp309-311.
 6. J.H. Visse, Katknuppelen voorheen en thans, *Speelwagen* 1949, pp309-311.
 7. *Nederlandsche Jaerboeken XII* 1758, pp369-371.
 8. *Middelburgsche Courant*, 12 juni en 2 juli 1862; *Tielse Courant*, 15 juni en 20 juli 1862; *Iets over volksvermaken*, Amsterdam, Deventer Leiden 1866, p22.
 9. *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 24 januari 1876.
 10. *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 7 augustus 1902
 11. *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 23 en 25 juni 1879; *Rotterdams Nieuwsblad* 9 september 1879.
 12. *Dagblad voor Amersfoort*, 13 oktober 1948.
 13. Don de Zonnemaire, *Katknuppelen III. De Spelregels*, *Speelwagen* 1949, pp86-88.
 14. M. Zwaagdijk, *Katknuppelen*, *De Speelwagen* 1954, pp165-170.
 15. W.J. Gorter, *Zaanse Keuren*, *De Zaende* 1951, pp72-73, 113-116.
 16. Mengelwerk, *Arnhemse Courant*, 22 augustus 1829.
 17. *Algemeen Handelsblad*, 12 mei 1876; *Ter Neuzense Courant*, 8 september 1877.
 18. *Haarlem's Dagblad*, 17 juli 1865.
 19. *Weekblad voor Haarlemmermeer*, 4, 11 en 18 augustus 1876.
 20. Zie bijvoorbeeld *Algemeen Weekblad* (Purmerend), 11 november 1857; *Maas- en Roerbode*, 31 oktober en 9 november 1863; *Nieuwe Courant van Den Helder*, 7 juni 1865; *De Dordrechtsche Courant*, 11 oktober 1871; *Algemeen Nieuws- en advertentieblad Voor Zeeuws-Vlaanderen*, 23 november 1872; *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 29 juni 1879; *Rotterdams Nieuwsblad*, 9 september 1879.
 21. Zie verder: A. van der Zeijden, *Kermis in Egmond aan Zee in 1857*, *Geestgronden*, april 2008